

ОДЕСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ

РУДІК Олександр Миколайович

УДК 321. 8

**ПРОЦЕС ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ "ТРЕТЬОЇ ХВИЛІ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЙОГО РОЗВИТКУ
У ПОСТКОМУНІСТИЧНИХ КРАЇНАХ**

23.00.02 – Політичні інститути та процеси

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата політичних наук

Одеса - 2003

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Дніпропетровському регіональному інституті державного управління Української Академії державного управління при Президентові України

Науковий керівник: кандидат філософських наук, доцент
БУБИР Ігор Георгійович,
Академія митної служби України,
доцент кафедри

Офіційні опоненти: доктор політичних наук, професор
НАУМКІНА Світлана Михайлівна,
Південноукраїнський державний педагогічний університет
ім. К. Д. Ушинського,
завідувач кафедри політичних наук

кандидат політичних наук
ПЕХНИК Алевтина Валентинівна
Одеська національна юридична академія,
старший викладач кафедри соціальних теорій

Провідна установа: Київський національний університет ім. Тараса Шевченка,
кафедра політології, Міністерство освіти і науки України, м. Київ

Захист відбудеться 28 березня 2003 р. о 14 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 41.086.02 Одеської національної юридичної академії за адресою: 65009, м. Одеса, вул. Піонерська, 2, ауд. 312

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Одеської національної юридичної академії: 65009, м. Одеса, вул. Піонерська, 2

Автореферат розісланий 27 лютого 2003 р.

Вчений секретар

Спеціалізованої вченої ради

Дудченко В.В.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми обумовлена необхідністю наукового осмислення суперечливих суспільно-політичних трансформаційних процесів, які відбулися в різних регіонах світу і в Україні наприкінці XX – на початку XXI ст.

Розпочавшись "епохою революцій", XX століття завершилося "епохою демократії". Революція, як єдиний дієвий спосіб вивільнення соціальних та національних сил, що домінував протягом майже усього минулого століття, поступилася місцем еволюційному розвитку демократії.

Стартувавши у 20-х рр. XIX ст. ("перша хвиля") й одержавши додатковий імпульс після перемоги над нацизмом ("друга хвиля"), рух назустріч демократії набрав небачених темпів і набув глобального масштабу і характеру ("третья хвиля").

З поширенням процесу демократизації на посткомуністичний простір, вихідні характеристики політичних режимів, що зазнають процесів трансформації, стали суттєво відрізнятися. До "класичних" авторитарних та військових режимів додалися тоталітарні режими всіх різновидів (від посттоталітарних автократій до сталінської моделі), рух яких до демократії є вкрай непослідовним та суперечливим. Це створило принципово нову політичну ситуацію, яка потребувала наукового розв'язання ряду теоретико-методологічних проблем, що стосуються: допустимості включення конкретних і особливих випадків транзитів у різних країнах та регіонах в рамки "третьої хвилі" демократизації; виділення факторів, що визначають хід, характер та майбутній результат демократизації; можливості теоретико-методологічного поєднання різних підходів до аналізу сучасних трансформаційних процесів; коректності застосування напрацьованих транзитологією теоретико-методологічних моделей для аналізу посткомуністичних перехідних процесів.

Переходи від авторитарних і тоталітарних політичних режимів до демократії – складний і часто невизначений за своїми результатами процес. Успішне подолання перехідного періоду та наступна консолідація демократії як політичного режиму залежатиме від того, наскільки адекватно політичні лідери й суспільство уявлятимуть собі природу, структуру та характер перехідних процесів. Отже, перед політичною наукою та практикою постає ряд невідкладних теоретичних і прикладних завдань із всебічного аналізу сутності процесу демократизації, виділення іманентно притаманних йому етапів розвитку, розкриття законів його розгортання і функціонування, побудови можливих моделей демократичних транзитів. Це допоможе уникнути прикрих помилок та прорахунків на шляху до розбудови демократичного суспільства, що суттєво пом'якшить соціальну "ціну" трансформації, а також дозволить з достатнім ступенем

вірогідності спрогнозувати можливі небезпеки, що загрожуватимуть новим демократіям у процесі демократичного транзиту.

Сьогодні Україна перебуває у процесі переходу до демократії, який означає не просто розбудову демократичної політичної системи, а докорінну зміну усього вектору попереднього політичного та соціально-економічного розвитку. За таких умов адекватна оцінка місця молодії української демократії у глобальному процесі демократизації, стану та перебігу її внутрішніх перехідних процесів, а також цілей і перспектив їх подальшого розвитку постає як найважливіше завдання вітчизняної політичної науки взагалі та теорії перехідних процесів зокрема.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в межах наукової роботи кафедри філософії, соціології державного управління за темою "Актуальні соціально-політичні проблеми перехідних процесів в Україні" та в межах теми НДР Дніпропетровського регіонального інституту державного управління Української Академії державного управління при Президентові України "Дослідження проблем управління соціально-економічним розвитком Дніпропетровського промислового регіону та розробка науково-методичних рекомендацій з його вдосконалення" (Державний реєстраційний номер 0100U003151), розділ "Політико-правові та гуманітарні аспекти розвитку промислового регіону". Автор досліджував стан та взаємозв'язок демократизаційних процесів на національному та місцевому рівнях.

Метою даної роботи є цілісний аналіз основного змісту, структури, шляхів і моделей "третьої хвилі" глобального процесу демократизації, визначення та характеристика особливостей його розвитку в посткомуністичних країнах.

Досягнення поставленої мети стає можливим завдяки виконанню таких **завдань**:

- проаналізувати основні етапи, тенденції та перспективи розвитку процесу демократизації третьої "хвилі", систематизувати та класифікувати можливі способи й моделі переходів до демократії;
- дослідити структуру та специфічні особливості процесу консолідації демократії, його значення для подальшої стабілізації та виживання демократичного політичного режиму;
- виділити й проаналізувати характерні риси новітніх перехідних процесів до демократії й дослідити особливості їх розвитку в посткомуністичних країнах;
- визначити стан, особливості, місце та перспективи перехідних демократизаційних процесів в Україні на тлі аналогічних процесів у посткомуністичних та пострадянських країнах.

Об'єктом дослідження є "третьа хвиля" глобального процесу демократизації, яка розпочалася в середині 70-х рр. XX ст. та продовжується й дотепер.

Предметом дослідження виступає структура, інститути і моделі процесу демократизації "третьої хвилі" та особливості його розвитку в посткомуністичних країнах, зокрема в Україні.

Дисертація не є дослідженням з історії розвитку глобального процесу демократизації, проте вона охоплює певний відрізок часу (середина 70-х – кінець 90-х рр.) у розвитку демократизації, оскільки, по-перше, протягом цього часу відбувалися найважливіші події та докорінні зміни у новітній історії демократії, і, по-друге, це дозволяє дослідити розвиток "третьої хвилі" демократизації в цілому, що створює можливість порівняльного аналізу демократизаційних процесів як при переходах від авторитаризму, так і при переходах від тоталітарних режимів.

Методи дослідження. Мета дисертації та характер поставлених завдань зумовили необхідність комплексного підходу до проблеми вивчення процесу демократизації. Як методологічна основа дослідження в роботі використовуються: теорія модернізації, теорія демократії, теорія перехідних процесів ("транзитологія"). Робота ґрунтується на системному підході в його конкретному вияві – структурно-функціональному аналізі, що дозволило дослідити як структуру і основні елементи "третьої хвилі" демократизаційного процесу, так і їх функціональне значення та вплив на перехідні процеси до демократії взагалі і в посткомуністичних країнах зокрема.

З урахуванням поставлених завдань застосовувалися і відповідні їм методи. Під час роботи над першим розділом дисертації застосовувався метод класифікації, який був націлений на дослідження існуючої наукової літератури з обраної проблематики. Це дозволило виділити та класифікувати теоретичні аспекти досліджень демократизаційних процесів "третьої хвилі".

Працюючи над другим розділом, автор використовував змішаний підхід, активно застосовуючи порівняльний, структурно-функціональний методи та метод політологічного аналізу, які дозволили розглядати процес демократизації як цілісну систему із складною структурою, що дало можливість порівнювати однотипні політичні явища (переходи до демократії у різних країнах та регіонах) з метою визначення їх загальних рис та специфічних відмінностей, побудови моделей перехідних процесів.

Поряд із загальнонауковими методами досліджень – логічного узагальнення окремих фактів та результатів досліджень, дедукції та індукції, аналізу та синтезу, класифікації об'єктів і процесів – під час роботи над дисертацією застосовувався спеціальний метод змішаного сканування, який дає змогу комбінувати детальні дослідження з більш поверховим оглядом ситуації в цілому. Застосування цього методу є доречним за необхідності детального підходу до деяких важливих проблем та одночасному збереженні погляду на перебіг політичного розвитку в цілому.

Дане дисертаційне дослідження має теоретико-прикладний характер, документальними джерелами якого стали факти, дані та матеріали, опубліковані в західній, російській та вітчизняній науковій літературі, присвяченій вивченню й аналізу "третьої хвилі" перехідних процесів до демократії. Важливу роль під час написання роботи відіграли консультації та поради, отримані автором від фахівців відділення політології Центрально-Європейського університету і науковців Мерілендського та Нью-Йоркського університетів.

Наукова новизна одержаних результатів обумовлена застосуванням для аналізу процесу демократизації цілісного транзитологічного підходу, який дозволяє досліджувати сучасні перехідні процеси до демократії й прогнозувати та моделювати їх подальший розвиток. У рамках здійсненого автором дослідження були одержані такі наукові результати:

1. Дістало подальшого розвитку дослідження демократизації як складного і суперечливого процесу трансформації недемократичного режиму в консолідовану, стабільну демократію. Здійснено комплексний аналіз структури, способів ініціювання, тенденцій та перспектив розвитку "третьої хвилі" світового процесу демократизації. Знання структури демократичного транзиту дозволить відрізнити становлення демократії від її стабілізації.

2. З'ясовано, що перехідний етап, який є проміжним, часто невизначеним за результатами процесом, відбувається за специфічних умов конкретної країни, але загалом на основі єдиних закономірностей та відносно вузького набору шляхів, способів та моделей руху до нового демократичного політичного режиму.

3. Суттєво доповнено наукову концепцію консолідації демократії, зокрема виділені структурні елементи цього процесу, його характерні риси та можливі моделі, рівні, на яких він відбувається, а також сформульовані умови успішного завершення. Доведено, що саме від етапу консолідації значною мірою залежить модель та подальша доля новоутвореного демократичного режиму.

4. Виявлено, що на відміну від правих автократій, де головним завданням демократизації було створення нового політичного режиму, посткомуністичні транзити потребують одночасного або максимально синхронізованого здійснення соціально-економічних та політичних реформ. Так звана "дилема одночасності", яка постала перед посткомуністичними країнами, обумовлена саме тоталітарним характером їх колишніх політичних режимів.

5. Доведено, що в процесі демократичного транзиту Україна пододала певний відрізок шляху і знаходиться на завершальній фазі перехідного етапу – інституціоналізації політичних інститутів демократії, що за певних умов може привести до успішного розвитку та завершення процесу консолідації демократичного режиму.

6. Обґрунтовано тезу про те, що успішна демократизація можлива лише за умови

цілеспрямованої розбудови в Україні моделі сучасної ліберальної демократії, послідовного обстоювання демократичних цінностей, досягнення суспільного консенсусу щодо стратегічних пріоритетів розвитку держави, неухильного захисту прав та свобод громадян, приєднання до "політичної" Європи.

Практичне значення одержаних результатів дисертації полягає в комплексному дослідженні сучасних демократизаційних процесів "третьої хвилі" та аналізі особливостей посткомуністичних демократичних транзитів.

Окремі результати дослідження використовувалися при наданні рекомендацій щодо змісту та структури лекцій з теорії демократії організаторам канадсько-українського проекту "Демократична освіта" (спільний проект Центру вивчення демократії університету Квінз, Міністерства освіти та науки України та Канадського агентства міжнародного розвитку), а також під час розробки концепції та стратегії введення модулів з громадянської освіти в середніх школах України в складі дослідницької групи українських науковців та педагогів на першому етапі проекту *"Освіта для демократії в Україні"* Трансатлантичної програми підтримки громадянського суспільства.

Окремі положення та висновки роботи можуть бути використані в практичній діяльності органів влади, політичних партій та суспільно-політичних організацій щодо поглиблення демократизаційних процесів в Україні; в процесі викладання політичних дисциплін та теорії демократії у вищих навчальних закладах; при написанні навчальних посібників та розробці програм академічних курсів та спецкурсів з політичних наук та теорії демократії; під час проведення прикладних політологічних досліджень та аналізу розвитку перехідних процесів як в Україні, так і в інших країнах; в процесі формування суспільної думки щодо цінностей демократичного політичного устрою, змісту та значення сучасних демократизаційних процесів.

Положення та висновки дисертації створюють умови для кращого розуміння й глибшого дослідження перехідних демократизаційних процесів, що відбуваються на посткомуністичному просторі в цілому і в Україні зокрема. У вітчизняний науковий обіг введено ряд термінів і понять транзитологічного напрямку досліджень процесу демократизації, а саме: "демократія від виснаження", "демократія без демократів", "тест подвійного оберту", "перевернута легітиміаційна піраміда", "революція подвійного заперечення", "негативна консолідація".

Апробація результатів дисертації здійснювалась на науково-методичних семінарах викладачів кафедри політології Дніпропетровського національного університету та кафедри філософії, соціології державного управління Дніпропетровського регіонального інституту державного управління Української Академії державного управління при Президентові України.

Результати дисертаційного дослідження оприлюднювалися у виступах на Всеукраїнських науково-практичних конференціях "Національна ідея у формуванні громадянського суспільства та правової держави в Україні" (м. Дніпропетровськ, 14–15 грудня 1995 р.); "XX ст. – століття революцій" (м. Дніпропетровськ, 29–30 травня 1997 р.); "Проблеми демократизації пост-комуністичного суспільства у контексті європейського досвіду" (м. Дніпропетровськ, 10–11 листопада 1998 р.); "Громадянське суспільство і місцева влада: контури взаємодії" (м. Дніпропетровськ 21–22 лютого 2002 р.), на науково-практичному семінарі "Соціально-політичні конфлікти в сучасній Україні: природа, характер, наслідки" (м. Дніпропетровськ, 26 лютого 1996 р.), на практичних заняттях літнього університету при Центральній-Європейському Університеті за курсом "Актори чи структури? Перешкоди на шляху стабілізації нових демократій" (м. Будапешт, Угорщина, 2–22 липня 1996 р.), літнього інституту Мерілендського університету (США) за участю Одеського державного університету "Теорія демократії та демократизація в перехідних суспільствах" (м. Одеса, 14–28 червня 1997 р.), та літньої школи для фахівців з напрямку "Аналіз державної політики" (м. Дніпропетровськ, 16–28 липня 2001 р.)

Публікації. Основні положення, результати і окремі проблемні питання дисертації були опубліковані автором в 6 статтях у наукових журналах і збірнику наукових праць та 1 тезах науково-практичної конференції. Три публікації визнані ВАК України фаховими з політології.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг дисертації становить 188 сторінок, з них список використаних джерел – 18 сторінок (221 найменування), додатки – 5 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ

У першому розділі **"Теоретико-методологічні аспекти досліджень перехідних процесів "третьої хвилі"** проаналізовано теоретичний доробок з проблем перехідних процесів до демократії, який існує сьогодні, та дані дефініції ключових понять дослідження.

У дослідженнях демократизаційних процесів "третьої хвилі" можна виділити три загальних теоретичних підходи: модернізаційний, структурний і транзитологічний, які включають велику кількість авторських концепцій переходів від авторитаризму до демократії, котрі можна згрупувати в рамках кожного з підходів на основі схожих ідей та аналітичних процедур. За модернізаційним підходом робиться наголос на певних соціальних та економічних показниках, які або асоціюються з уже існуючими ліберальними демократіями, або є необхідними для успішної демократизації. У структурному підході наголошується на процесі зміни сприятливих для розвитку демократизації економічних, політичних і соціальних структур. Головним

недоліком вищезазначених підходів є їх непридатність для дослідження і пояснення майже одночасних трансформаційних процесів у різнотипних режимах, що характерні саме для "третьої хвилі" демократизації. Основними рисами транзитологічного підходу є: акцент на політичні еліти, їх дії, переваги та стратегії, а не на народ взагалі; диверсифікація еліти за роллю в перехідному процесі; чітке розрізнення етапу переходу до демократії та етапу консолідації демократії.

У рамках цього підходу було зроблено вагомий внесок у теоретичне осмислення процесу демократизації. Родоначальником транзитології став Д. Растоу, який вперше побудував динамічну модель процесу переходу до демократії, виділивши в ньому "фазу зивання" еліти та мас до демократичних правил та процедур. У ґрунтовному дослідженні "Переходи від тоталітарного правління" Г. О'Доннел, Ф. Шміттер і Л. Уайтхед здійснили порівняльний аналіз перехідних процесів, що відбувалися у країнах Південної Європи та Латинської Америки. У роботі С. Хантінгтона "Третя хвиля: демократизація наприкінці двадцятого століття" була запропонована концепція "хвиль" глобального процесу демократизації, важливим методологічним моментом якої стало усвідомлення існування внутрішніх і особливо зовнішніх чинників, що сприяють ініціації змін.

До початку революційних змін у комуністичному світі дослідження переходів авторитарних режимів до демократії в 1976–1986 рр. в основному були зосереджені на аналізі подій у країнах Південної Європи (Греція, Іспанія, Португалія) та Латинської Америки. Було сформульовано ряд гіпотез та концепцій, які згодом були екстрапольовані на дослідження процесів демократизації в Центральноамериканському регіоні та країнах Африки, Центральної та Південно-Східної Азії. Дослідники намагалися визначити тип новоутворених демократій, чинники змін, можливі сценарії їх подальшої еволюції, суть, характер, шляхи досягнення та перспективи розвитку процесу консолідації демократії.

Новий імпульс дослідницького інтересу до проблем демократизації спричинили зміни в комуністичних країнах, які ініціювали нові демократичні транзити. Перед дослідниками постав ряд теоретико-методологічних питань щодо наявності підстав для порівняння перехідних процесів, які відбуваються в різних контекстах та за неоднакових вихідних даних, та коректності їх включення до конкретної хвилі демократизації; визначення факторів, які в найбільшій мірі впливають на хід та результат демократизації; можливості синтезу різних підходів до аналізу посткомуністичних трансформаційних процесів.

Серед серйозних досліджень посткомуністичних транзитів домінують роботи західних та східноєвропейських дослідників Г. Соренсена, С. Уайта, П. Льюїса, Р. Роуза, К. Давіши, Б. Паррота, Р. Грея, Л. Холмса, А. Агга, Г. Екерта, які досліджують моделі та форми, напрямки розвитку та

подальші перспективи посткомуністичних демократичних транзитів, сутність посткомунізму як такого, проблеми демократизації в контексті сучасних глобалізаційних процесів. Перехідні процеси досліджують і ряд російських дослідників – А. Циганков, І. Шапіро, В. Кувалдін, Д. Фадєєв, І. Клямкін, В. Пугачов, А. Нікітченко, М. Лебедева, О. Харітонова, Л. Шевцова, А. Мельвіль. Серед помітних робіт українських науковців – книги та публікації О. Дергачова, В. Полохало, Є. Бистрицького, роботи І. Кураса, Є. Кіш, Т. Алексєєвої, Є. Головахи.

Сьогодні на перший план транзитологічних досліджень вийшла проблема синтезу теоретико-методологічних підходів до демократичних транзитів. З одного боку, перебіг демократизаційних процесів останнього десятиріччя, особливо у посткомуністичних країнах, підтвердив сумніви дослідників щодо обґрунтованості універсальних соціокультурних передумов демократії, а з іншого боку, – навіть переконані прибічники транзитологічного підходу визнають, що між різними підходами не існує непереможного протиріччя, оскільки будь-який суб'єктивний вибір політичних акторів відносно стратегії і тактики реформ має обмеження у вигляді набору усіх попередніх історичних, економічних, культурних традицій та конкретного політичного контексту.

Виникла і набула популярності ідея щодо принципової сполученості модернізаційного, структурного та транзитологічного підходів для аналізу змін режимів. Науковцями активно ведуться пошуки інтегрованого підходу, який би включав оцінку суб'єктивних дій акторів і об'єктивних умов, аналіз різноманітних факторів та урахування специфічних та загальних причин змін режимів на макро- та мікрорівнях. Багатофакторний аналіз демократичних переходів, що передбачає поступовий та послідовний перехід в процесі аналізу демократичного транзиту від макrorівня (міжнародний контекст) через мікрорівень (політичні, соціально-економічні, соціально-класові, соціокультурні фактори) до мікрорівня (рішення та дії ключових політичних акторів), дозволить дослідникам врахувати в аналізі більш широку сукупність факторів та змінних і побудувати більш багатовимірні моделі трансформаційних процесів, що вивчаються.

У другому розділі **"Зміст, основні етапи та моделі розвитку процесу демократизації 'третьої хвилі'"** досліджується природа процесу демократизації, його основні етапи та моделі розвитку. Розкривається значення та характерні особливості ключових етапів демократизації: переходу до демократії та консолідації демократичного режиму.

Аналізуючи природу процесу поширення демократії як політичного режиму, автор спирається на запропоновану С. Хантінгтоном концепцію "третьої хвилі" глобального процесу демократизації. Визначаючи "перехід" як інтервал між двома політичними режимами, який обмежений, з одного боку, початком процесу розпаду авторитарного режиму, а з іншого –

установленням певної форми демократії, більшість дослідників визнають не тільки неодномоментність, тривалість і протяжність цього процесу в часі, але й високий ступінь "невизначеності" його результату.

Для перехідного періоду характерні: значна політична нестабільність; існування та поява непередбачуваних обставин і результатів; інституціональна мінливість; слабкість або недовіра політико-правових та соціальних обмежувачів; швидкоплинність союзів та асоціацій; суперечливість політичних рішень. Першочерговими політичними завданнями перехідного етапу є укладення конституційної угоди, установлення процедурних правил для розгортання політичної конкуренції, демонтаж старих авторитарних структур та скасування законодавства, що суперечить демократичній політиці. Головними причинами, що ініціюють перехід, є розкол усередині правлячої авторитарної верхівки та втрата або значне зниження рівня легітимності режиму.

У розділі розглянуто декілька класифікацій моделей та способів переходів до демократії, здійснених Е. Балойрою, А. Степаном, С. Майнверінгом, Т. Карл і Ф. Шміттером. Аналіз цих класифікацій дозволяє зробити ряд висновків:

1) практично весь досвід перехідних процесів у Південній Європі міститься в моделях "пакт" і "насадження", що є свідченням ключової ролі еліт в цих країнах. Жоден із східноєвропейських переходів не відбувався однозначно на основі "пакту";

2) силове усунення авторитарного режиму дуже рідко закінчується утворенням стабільної політичної демократії. Найбільш поширеною є демократизація шляхом "насадження", яка призвела до встановлення стабільних післявоєнних демократій;

3) перехід на основі пакту між конкуруючими елітами приводить до стабільної демократії. Пакт обов'язково повинен бути всеосяжним та об'єднувати практично всіх значущих політичних суб'єктів;

4) спосіб та шлях переходу відіграють важливу роль у процесі демократизації. Переходи на основі "пакту" і "насадження" з найбільшою вірогідністю ведуть до політичної демократії. У випадках, коли нові структури формуються "знизу" (шляхом реформ або в результаті революцій), можливість успішного завершення процесу демократизації значно зменшується. Найбільш проблематичними є "змішані" ситуації, в яких не сформувалися ні домінуюча стратегія, ні домінуюча коаліція.

Консолідація режиму – це процес встановлення та адаптації демократичних структур, інститутів та норм, що частково або повністю визнаються громадянським суспільством як легітимні. Консолідація передбачає: встановлення і відтворення демократичної політичної практики, моделей демократичної політичної культури; подальше зміцнення демократичних

структур; прогресуючу адаптацію до змін, які відбуваються в процесі практичного втілення демократичної моделі у життя; досягнення інститутами чіткої ідентичності і певного ступеня автономії відносно громадянського суспільства; розширення підтримки демократичних інститутів. На відміну від етапу переходу, консолідація не є новаторським процесом, оскільки закріплює істотні риси демократії та адаптує другорядні з метою забезпечення їх стабільності у часі.

Серед умов початку етапу консолідації автор виділяє:

- 1) існування сильної держави, без якої в сучасному політичному суспільстві неможливо провести вільні і справедливі вибори та забезпечити верховенство права;
- 2) успішне завершення етапу переходу та фази становлення;
- 3) управління країною на демократичних засадах, оскільки тільки демократії можуть стати консолідованими демократіями;
- 4) розвиток вільного та життєздатного громадянського суспільства;
- 5) існування відносно автономного політичного суспільства;
- 6) верховенство права, яке б визнавали усі головні політичні суб'єкти на всій території країни;
- 7) придатна для нового демократичного уряду бюрократія;
- 8) наявність інституціоналізованого економічного суспільства.

У дисертації аналізується можливість побудови моделей консолідованої демократії, які б містили процеси і суб'єкти, характерні для різних країн та регіонів. Визначені найзагальніші риси консолідації, які можуть стати основою для побудови цих моделей.

На основі двох основних напрямків розвитку процесу консолідації – зміцнення ролі певних політичних суб'єктів у процесі ухвалення політичних рішень та досягнення легітимності на рівнях еліти і мас – у дисертації виділено дві протилежні моделі консолідації: консолідація через політичні партії та змішана консолідація. Можливі також харизматична модель та модель консолідації через групи інтересів, які, втім, розглядаються як найбільш гіпотетичні.

Процес консолідації демократії вважається успішно завершеним, якщо правила та ресурси базових демократичних інститутів достатньо укорінені, щоб витримати передбачувані зміни навколишнього середовища (ротація політичних партій при владі; зміни в партійних коаліціях; коливання економіки; загрози національній безпеці; періодичні природні катаклізми). Відправним пунктом початку фази стабілізації може стати початок процесу мирної ротації партій або політичних сил при владі.

У додатку до розділу дається графічне зображення "ідеальної" моделі демократизації, в якій, окрім ключових етапів – перехід та консолідація, – виділені також етап краху авторитарного

режиму та етапи становлення і стабілізації демократичного режиму. У розділі робиться висновок, що саме етап консолідації демократії є тим інтегральним результатом усього попереднього розвитку процесу демократизації, від якого залежить майбутнє новоутвореного демократичного режиму і на якому повною мірою виявляється вплив тих численних чинників та факторів, що діяли на попередніх етапах демократизаційного процесу.

У третьому розділі **"Особливості та характер розвитку демократизаційних процесів посткомуністичної доби"** досліджуються та аналізуються специфічні особливості і характер перехідних процесів від тоталітарних режимів, які базуються на комуністичній ідеології, до демократії. Порівнюється розвиток демократизаційних процесів у країнах Східної і Центральної Європи та колишнього СРСР.

Дисертант виділяє характерні риси демократизаційних процесів "третьої хвилі": відносно мирний характер та швидкоплинність; майже повсюдне зникнення реальних альтернатив демократичному ладу; несприятливі економічні умови в країнах, що демократизуються; слабкість демократичної політичної культури та уразливість політичних інститутів демократії. Домінуючою проблемою стає консолідація новоутворених демократичних режимів.

Аналіз характерних рис демократичних транзитів дозволяє виділити відповідні проблеми: загострення соціальних та етнічних конфліктів; втрата суспільних стримуючих факторів, невизначеність щодо моральних стандартів і суспільних цінностей; економічні труднощі та негаразди; вибір політичної системи та моделі економічного розвитку; наявність іманентно властивих демократичній формі правління протиріч – між конфліктом та консенсусом, між системою представництва та керованістю, між згодою та ефективністю, – які важко розв'язати.

Автор робить висновок, що демократизація – це лише вирішення проблеми тиранії та узурпації влади. Сам же цей процес породжує або загострює ряд інших проблем, шляхи до розв'язання яких обов'язково повинні знайти новоутворені демократичні режими.

У розділі детально аналізується характер та особливості посткомуністичних транзитів. Наголошується на тому, що посткомуністичні демократизаційні процеси повністю пояснюються теорією перехідних процесів, оскільки у будь-якому випадку вони залишаються переходами від недемократичного правління до чогось такого, що є демократією, або принаймні претендує на цю назву. Це створює те концептуальне поле, в рамках якого не тільки можна, але й необхідно аналізувати та порівнювати усі спроби переходів до демократії.

Специфічними рисами посткомуністичних транзитів є: 1) їх рух від тоталітарних режимів, базованих на комуністичній ідеології; 2) їх особливе соціально-економічне, політичне та ідеологічне середовище; 3) масштабність, глибина, болючість і суперечливість політичних, економічних і соціальних реформ, необхідних для їх реалізації; 4) слабка контрольованість

основних економічних процесів; 5) залежність від зусиль у сфері ідей, оскільки комуністичні режими, створивши найбільш загальні модернізаційні передумови демократії, зруйнували або уповільнили розвиток найбільш важливих соціальних та ментальних передумов цього ладу; 6) майже повсюдна відсутність в еліті необхідних знань, навичок і досвіду в справі розбудови демократичної політичної системи й відповідного їй управління державою; 7) вкрай незначна роль та вплив військових; 8) високий ступінь "етнізації", яка означає різке зростання значущості національної та етнічної політики.

Аналіз показує, що, незважаючи на колишню належність до однієї суспільно-політичної системи, у країнах Центральної та Східної Європи і СНД кристалізуються досить різні контексти зміни режиму, з'являються різноманітні моделі переходів до демократії. Наблизились до успішного завершення процесу консолідації Угорщина, Польща, Чехія, Словаччина, Румунія та Словенія, в яких, по-перше, демократія вже не є питанням переконаності, а питанням згоди, а по-друге, є не тільки сильна внутрішня мотивація, але й сприятливий зовнішній загальноєвропейський контекст, що сприяє "європеїзації" цих демократій.

Ситуація на пострадянському просторі є набагато складнішою, важкопрогнозованою і драматичною. Незважаючи на те, що усі пострадянські держави утворилися на руїнах колись єдиної політичної системи і економічної моделі, серед них також визначилися і явні лідери (країни Балтії), і справжні аутсайдери (центральноазіатські країни) процесу демократизації. У Білорусії спостерігається розвиток певних зворотних процесів, що ведуть країну до "напівдемократичної" моделі. Проте залишається фактом, що більшість лідерів й урядів пострадянських країн визнали непереборний характер демократизаційних процесів й підкорились принаймні основним принципам електоральної демократії. Автор виділяє специфічні риси пострадянських перехідних процесів. Відзначається також їх надзвичайно поляризований характер.

У розділі робиться висновок, що процес демократизації у посткомуністичних країнах відбувається у принципово відмінних внутрішніх та зовнішніх умовах, аніж в інших країнах. Основна розмежувальна лінія між демократичними, частково демократичними та недемократичними посткомуністичними режимами проходить між колишніми комуністичними країнами Центральної та Східної Європи і країнами СНД. Поки перші прогресують у своєму розвитку, успішно розбудовуючи демократію та ринкову економіку, останні все ще перебувають в умовах перехідної економіки та політичної нестабільності. Асиметричність стає загальною характеристикою подій, що відбуваються на посткомуністичному просторі.

У **висновках** дисертації наведено основні концептуальні положення, які впливають із комплексного дослідження проблеми та доповнюють сформульовані в розділах висновки..

Головні наукові результати роботи:

1. "Третя хвиля" глобального процесу демократизації є складним і суперечливим політичним процесом, який розвивається у двох паралельних напрямках: поширення ефективної технології колективного вибору і розширення світової спільноти демократичних держав.

2. На процес демократичної трансформації політичного режиму впливають багато факторів. Для коректного аналізу демократичного транзиту найважливішими факторами є: тип попереднього політичного режиму, рушійні сили, що ініціюють і підтримують рух до демократії, способи здійснення переходу та зовнішні сили, які прямо чи опосередковано впливають на перехідні процеси.

3. Кожен перехід до демократичного політичного режиму відбувається за специфічних умов конкретної країни, але загалом на основі єдиних закономірностей та відповідно до відносно вузького набору шляхів, способів та моделей руху до іншого політичного і соціально-економічного стану.

4. Консолідація демократії є найважливішим етапом процесу демократизації, оскільки саме на ньому демократична практика, інститути та норми демократії стають звичними елементами політичного життя країни. Консолідація демократії підтримується широкою та глибокою легітимацією режиму – абстрактна віра в демократичні цінності перетворюється на відданість специфічним правилам та обмеженням демократичної політичної системи.

5. Основною специфічною рисою посткомуністичних транзитів є те, що вони відбуваються в рамках особливого політичного, ідеологічного та соціально-економічного середовища, яке склалося за часів комуністичного правління. Це робить посткомуністичний демократичний транзит якісно більш суперечливим та складнішим процесом.

6. У ході процесу демократизації Україна пододала певний відрізок шляху і знаходиться у завершальній фазі перехідного етапу – інституціоналізації політичних інститутів демократії. Подальшому вирішенню проблем консолідації та стабілізації демократичного політичного режиму в Україні можуть сприяти: досягнення суспільного консенсусу відносно стратегічних пріоритетів розвитку української держави, розбудова нормативної бази демократії, вдосконалення повсякденної демократичної практики, приєднання до "політичної" Європи.

Список опублікованих праць

1. Рудик А.Н. Власть в демократическом правовом государстве // Вестник. ДГУ: Социология, философия, политология. – Вып. 2, 1996. – С.155–163.

2. Рудік О.М. Україна в контексті демократичних транзитів "третьої хвилі" // Вісник. УАДУ. – 2000. – № 1. – С. 149–156.

3. Рудік О.М. Консолідація демократичного режиму як ключовий етап демократизації // Вісник. УАДУ. – 2001. – № 1. – С. 268–275.
4. Рудік О.М. Особливості та характерні риси перебігу демократизаційних процесів третьої "хвилі" // Придніпровський. науковий вісник – 1998. – № 95–96. – С. 53–58.
5. Рудік О.М. Демократичні транзити в посткомуністичних країнах: шляхом до асиметрії // Грані. – 1999. – № 4. – С. 29–35.
6. Рудік О.М. Процес демократизації на порозі ХХ століття: досягнення та перспективи // Актуальні проблеми державного управління.: Зб. наук. пр. / ДФ УАДУ. – Д., 2000. – Вип. 1. – С. 212–225.
7. Рудик А.Н. Процесс демократизации в конце ХХ в.: особенности и перспективы // "ХХ ст. – століття революцій": Матеріали та тези доповідей і повідомлень, Всеукраїнська. науково-практична конференція Дніпропетровськ, 29–30 травня 1997 р. – Д.: Вид-во ДГА, 1997. – С. 158–160.

АНОТАЦІЯ

Рудік О. М. "Процес демократизації "третьої хвилі" та особливості його розвитку у посткомуністичних країнах". – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук за спеціальністю 23.00.02 – політичні інститути та процеси. – Одеська національна юридична академія. – Одеса, 2003.

В дисертації досліджено структура і основні моделі процесу демократизації "третьої хвилі" та особливості демократичних транзитів у посткомуністичних країнах. Встановлено, що головним завданням сучасного етапу демократизації є консолідація нових демократичних режимів. З'ясовано, що посткомуністичні переходи до демократії мають ряд специфічних особливостей і відбуваються у принципово відмінних внутрішніх і зовнішніх умовах, ніж аналогічні процеси в авторитарних країнах. Показано стан, особливості, тенденції розвитку демократизаційних процесів в Україні, їх місце серед аналогічних переходів у посткомуністичних країнах. Основні результати роботи можуть використовуватися під час викладання академічних курсів і в рамках прикладних досліджень.

Ключові слова: демократизація, перехід до демократії, консолідація демократії, демократичний транзит, посткомунізм, посткомуністичні країни.

АННОТАЦИЯ

Рудик А. Н. "Процесс демократизации "третьей волны" и особенности его развития в посткоммунистических странах". – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата политических наук по специальности 23.00.02 – политические институты и процессы. – Одесская национальная юридическая академия. – Одесса, 2003.

Диссертация посвящена комплексному исследованию "третьей волны" глобального процесса демократизации и особенностям ее развития в посткоммунистических странах. В работе развивается новое направление в отечественной политической науке – "транзитология".

В первом разделе диссертации автор анализирует теоретико-методологические аспекты демократизации. Выделены три общих теоретических подхода к ее изучению: модернизационный, структурный и транзитологический. Последний подход, акцентирующий внимание на стратегических решениях и изменчивых союзах субъектов политического процесса, на присущих процессам перемен элементах неопределенности и преднамеренности, позволил достигнуть существенного прогресса в понимании переходов к демократии. Автор пришел к выводу, что главным результатом исследований стало достижение учеными консенсуса по ключевым вопросам теории демократизации. Если к началу 80-х гг. XX ст. большинство работ западных исследователей были посвящены анализу содержания и способов достижения процесса консолидации демократии, то сейчас на первый план вышла проблема поиска интегрированного подхода к изучению процесса изменения режима на разных уровнях.

Во втором разделе работы исследуется структура, способы инициирования, модели и перспективы развития процесса демократизации "третьей волны". Анализируется характерные особенности и значение ключевых этапов процесса демократизации: переход от недемократического режима к демократии и консолидация демократического режима. Рассмотрены классификации способов и путей переходов к демократии, которые были предложены транзитологами на основе анализа переходных процессов в странах Южной Европы и Латинской Америки. Исследуется возможность построения моделей консолидации демократии, которые включали бы характерные для разных стран и регионов процессы и субъекты этого процесса. Автор приходит к выводу, что интегральным результатом процесса демократизации, от которого зависит будущее нового демократического режима, является этап консолидации, предполагающий постоянное развитие и совершенствование демократии в стране.

Третий раздел посвящен анализу особенностей и характера переходных процессов от коммунистических режимов к демократии. Автор подчеркивает, что современные

демократические транзиты столкнулись с серьезными препятствиями социально-экономического и культурного характера, поэтому главной задачей современного этапа мирового процесса демократизации является не увеличение количества новых демократий, а успешная консолидация новых демократических режимов. Автор отмечает, что переходы к демократии в посткоммунистических странах обладают рядом специфических особенностей и проходят в принципиально иных внутренних и внешних условиях, чем аналогичные процессы в некоммунистическом мире.

В диссертации сделан вывод, что основная разграничительная линия между демократическими, полудемократическими и недемократическими посткоммунистическими режимами проходит между государствами Центральной и Восточной Европы и странами СНГ.

Ключевые слова: демократизация, переход к демократии, консолидация демократии, демократический транзит, посткоммунизм, посткоммунистические страны.

SUMMARY

Rudik A.N. The third wave of democratization and its peculiarities in post-communist countries. – Manuscript.

Thesis to obtain a candidate of political science degree on speciality 23.00.02 – political institutions and processes – Odessa National Law Academy, Odessa, 2003.

The thesis is devoted to research of post-communist transitions to democracy. On the current stage of democratization the main goal of new democracies is consolidation. Unlike authoritative regimes, where the main task of democratization was creation of a new political regime, post-communist transitions require simultaneous or synchronized implementation of radical social, economic and political reforms. Successful democratization in Ukraine is possible only under condition of modern liberal democracy development, upholding democratic values, achievement public consensus, human rights protection, joining to "political" Europe.

Dissertation's findings can be used for teaching special academic courses and in the framework of various applied researches on political science.

Key words: democratization, transition to democracy, democratic consolidation, democratic transit, post-communism, post-communist countries.